

Биљана Сикимић

Балканолошки институт САНУ, Београд

biljana.sikimic@bi.sanu.ac.rs

Света путовања: Летница на Косову¹

Из угла антрополошке лингвистике рад прати трансформације католичког светилишта у Летници (Косовско Поморавље), посвећеног Великој Госпи. Будући да је заснован на лингвистичким теренским истраживањима косовских енклава и расељених лица, обављених током 2003. године, прилог је допуњен актуелним подацима о Летници, доступним на бројним интернет сајтовима, који су равноправно коришћени као теренска грађа. Анализирани ставови саговорника о времену и начину путовања до Летнице пореде се са историјским и етнографским подацима.

Кључне речи:

ходочашће,
свето путовање,
Летница, енклава,
communitas

У временском распону од двадесет година, који обухвата крај 20. и почетак 21. века, захваљујући постојећим теренским истраживањима, може се пратити трансформација једног католичког култног места на Косову (Летница у Косовском Поморављу), на прелазу из двадесетог у двадесет и први век: прво његово лагано опадање током ратова деведесетих година, нагли прекид ходочашћа 1999. године, а затим његова постепена ревитализација која један локални култ претвара у регионални, па и глобални феномен – медијским представљањем на интернету. Некадашњи хетерогени састав ходочасника – од којих су многи долазили ради чудесног излечења на дан Велике Госпе, 15. августа, током времена у целини је трансформисан: неке етничке групе – Срби из јужног Косова и расељени Роми и Срби, који су у Летницу долазили ради чудесног излечења – окренуле су се другим светилиштима; расељени косовски Хрвати приликом доласка у светилиште посећују и своје напуштене куће.² Циљ поклоничког путовања данас постаје близак Тарнеровом концепту communitas-а: стални учесници ходочашћа постали су војници Кфора (Kosovo Force), међународне војне снаге

1. Прилог је резултат рада на пројекту „Језик, фолклор и миграције на Балкану“ (№ 178010) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Србије.

2. Одлазак Хрвата са Косова током *деведесетих година* 20. века био је тема истраживања у студијама Гера Дејзингса (Duijzings 1996, 2000), Šiljković / Glamuzina 2004, Златановић 2008.

под командом НАТО-а, стационарани у оближњим војним базама. који припадају другим културним круговима и већ имају искуство 'заједништва у вери'.

Ходочашће и мобилност

Антропологија ходочашћа се посебно убрзано развија у последњих двадесетак година, тако да је данас на располагању изузетно обимна литература, која анализира савремена и историјска ходочашћа у оквиру различитих религија. Темелје ове нове дисциплине поставила су истраживања ходочашћа у средњем веку, дневници ходочасника у Јерусалим, путописи и важна католичка светилишта у Европи, муслимански хаџилук, али и ходочашћа у света места других религија; на располагању су бројне етнографске студије случаја и историјска документација. Посебно се утицајним показао теоријски модел ходочашћа који је развио Виктор Тарнер и његов став о постојању компромиса заједничке енергије током ходочашћа, када се разлике прихватају или толеришу (Turner 1973, 1974, Turner / Turner 1978). Читав низ студија бавио се коментарисањем ових основних Тарнерових поставки, а пре свега тезе о постојању посебне врсте заједништва током ходочашћа – *communitas* (на пример, Eade / Sallnow 1991, Galbraith 2000, Margry 2008, Mazumdar 2005, Morinis 1992, Pieper/ Van Uden 1994), којима се придружују социолошка и антрополошка истраживања ходочашћа у Србији (Radisavljević Ćiparizović 2010 и Radulović 2012). Лидија Радуловић (Radulović 2010) се бави посвећеном групом верника и њиховим ходочашћима у контексту ревитализације религије и ходочашћа почев од средине деведесетих година двадесетог века у Србији у Књажевцу где прати формирање групе ходочасника и верника у дужем временском периоду.

Обимна литература настаје на интерсекцији ходочашћа са туризмом, односно, бави се религијским туризмом (Collins-Kreiner 2010, 2010a) и географијом ходочашћа (на пример, Timothy / Olsen 2006; Stoddard Morinis 1997). Овом темом се, из угла социологије религије, бави и низ радова окупљених у зборнику Radisavljević Ćiparizović 2010. Некадашња ходочашћа у Летницу – за разлику од савременог стања – не могу се означити као верски туризам (онако како овај појам дефинише Radulović 2012: 63–64), бар не из угла православних саговорника чије се виђење Летнице даје у овом раду.³

3. Организовани религијски туризам у савременој Србији данас је у великој експанзији; тако поклоничка агенција Српске православне цркве „Добročинство“ (Београд), уз бројне домаће манастире, нуди и посете православним светињама у Аустрији, Бугарској, Грчкој (ходочашћа у Свету Гору), Грузији, Египту, Израелу, Италији (поклоњење моштима Светог Николе), Мађарској (Будимпешта и Сентандреја), Румунији, Русији, Турској, Украјини, Хрватској (манастир Лепавина) и Црној Гори (манастир Острог). Посете српским православним манастирима на Косову и Метохији, између осталих, организују специјализоване агенције „Поклоник“ (Нови Сад) и Ходочасник (Србобран). Ова путовања обично предвиђају посете цркви Светих Архангела и Богородици Љевишкој у Призрену, манастирима Зочиште и Дечани, затим посету Пећкој патријаршији, ређе манастиру Гориоч, и смештај у Великој Хочи. За савремена ходочашћа у Острог в. посебно студију Božović 2010.

Значајно расте и обим научне литературе о ходочашћима на Балкану (на пример, Вълчинова 1999, Bartl 2006, Jurkovich / Gesler 1997, Карамихова 2010). Искрпна студија Валентине Васеве бави се католичким светилиштем Марија Радна у Румунији (у жупанији Арад), које посећују католици из Баната и Трансилваније, Мађарске, Србије, Чешке, Пољске, али и православни Румуни у случају болести или неке несреће (Васева 2000). Румунски антрополог Штефан Дорондел (Dorondel 2002) истражује ходочашћа Румуна гркокатолика у Трансилванији. Дорондел указује на чињеницу да су традиционална ходочашћа православца углавном индивидуална или породична, и тиме се она разликују од савремених православних организованих колективних ходочашћа. Етнолог Дејан Крстић (Krstić 2010) понудио је и типологију култних места на Балкану.

Студија Belaj / Urem 2010 посвећена је малој сакралној архитектури у насељу Пировац, код Шибеника. Студија анализира кретања процесија, трансформацију капелица после Другог светског рата и њихову ревитализацију током дведесетих година 20. века. Аутори запажају процес ресимболизације простора, тако што старо култно место постаје симбол новог поретка, а хришћанство постаје конститутивни елемент владајућег дискурса у новонасталој хрватској националној држави. После распада Југославије до сличне трансформације традиционалних култних места дошло је и у другим крајевима: на делу је ревитализација муслиманских култних места на Балкану, као што је, на пример, Ајватовица у централној Босни (код Доњег Вакуфа), данас најважније муслиманско светилиште на територији некадашње Југославије, а врло вероватно и на целом Балкану. На територији Босне и Херцеговине данас је посебно значајно католичко светилиште Свети Иво у Подмилачју, Босна, иначе традиционално место ходочашћа (23. и 24. јуна).

Бројна истраживања баве се феноменом 'мешовитих ходочашћа' (Albera / Cougoucli 2009, Bowman 2010, в. посебно Koneska 2013 о мешовитим светилиштима у Македонији), феноменом који је био термилошки одређиван и на други начин – Сања Златановић у својој студији о Летници користи термин 'превазилажење религијских граница'. У зборнику радова посвећеном православном хришћанству (Han / Golzl 2012), посебно поглавље посвећено је 'синкретизму', 'заједничким култним местима' и ходочашћу. Студија Роберта Хајдена (Hayden 2002) о 'антагонистичкој толеранцији', компаративној анализи култних места хришћана и муслимана у Босни са једне стране и муслимана и хиндуиста у Индији, са друге стране, одмах по објављивању изазвала је озбиљну научну дискусију (у оквиру истог чланка објављеног у часопису *Current anthropology*). Гер Дејзингс (Duijzings) је феномен ходочашћа посматрао као лабораторију идентитета, указујући на толеранцију и сукобе на мешовитим ходочашћима на Косову (Duijzings 2006).

Као 'мешовита' култна места у Србији истраживани су *капела Свете Петке на Калемегдану, манастир Пресвете Богородице у Ђунису и католичко светилиште Мајке Божје Текијске код Петроварадина; сва ова светилишта посећују Роми муслимани* (Radisavljević Ćiparižović 2012). *Иста ауторка,*

социолог религије, испитивала је и утицај ходочашћа на религијски и етнички идентитет (Radisavljević Ćiparižović 2010a) и осећање заједништва током ходочашћа (Тарнеров *communitas*), зависно од тога да ли су у питању групна путовања, или се путује са породицом или блиским пријатељима.

Ходочашћа имају потенцијал за индивидуалну и колективну промену, она поседују трансформативни потенцијал. Скот (Scott 2010) истражује механизме лечења физичких болести путем обраћања свецима, које у западноевропском хришћанству прати још од средњег века до данас. Иван Цвитковић (Cvitković 2010) као посебну подгрупу ходочашћа издваја она која треба да донесу срећу и оздрављење; у том случају посећују се места за која се верује да се на њима дешавају чуда. Мотивације за ходочашћа могу бити персоналне природе: неко се самоиницијативно одлучи, а неки крену на захтев других. Често се као мотив за полазак на путовање јавља опоравак – духовни или физички, лични или некога од ближњих.

Теренска истраживања Летнице

Српске косовске енклаве и избеглиштво препознати су у хуманистичким наукама у Србији као актуелна истраживачка тема релативно брзо после 1999. године, за разлику од последица ратова из деведестих година, вођених на територији некадашње Југославије. Тако су теренска истраживања Балканолошког института САНУ на северном Косову започета августа 2001, и од самог почетка укључила елицитирање наратива на тему култних места.⁴ Каснијим истраживачким радом на истом терену, највећим делом обављеним током 2003. године, простор Косова скоро у потпуности је покривен усменим сведочанствима добијеним од расељених лица и од саговорника настањених у тада постојећим енклавама.⁵

На значај истраживања феномена католичког маријанског светилишта

4. Истраживања *култних места се углавном смештају у домен антропозеографије. Њима се узредно баве још и историја, археологија и историја архитектуре – ако су у питању црквине тј. остаци грађевина, али не и ако су у питању друга култна места, нпр. свето дрвеће, записи, лековити извори или камење. Наративи о култним местима садрже податке важне за истраживања усмене историје и антропологије религије; често садрже и елементе биографске приче, али могу истовремено бити и фолклорни текст са сижеом (као што су то легенде о летећу црква и примери чудесног излечења). О могућим резултатима оваквог теренског рада в. Илић et al. 2003 и Sikimić 2008.*

5. Рад се заснива на тимској теренској грађи коју су истраживачи Балканолошког института САНУ, Београд, обавили на терену Косова и са лицима расељеним са Косова, почевши од 2001. године. Значајан део теренске грађе прикупљен је током рада у оквиру пројекта „Словенски говори на Косову и Метохији“, који је финансирао Унеско 2003, а непосредно организовао и водио Институт за српски језик САНУ. Већина теренских разговора имала је за циљ стварање лингвистичке документације локалних говора, а теме разговора односиле су се на традицијску културу, усмену историју и личне биографије. Укупан корпус аудио-грађе са Косова (снимљене на самом Косову и у раду са расељеним лицима) износи око 700 сати. Грађа је депонована у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ (уп. Сикимић 2012).

Летница, као антрополошке и социолошке теме у оквиру конфликта на Косову крајем 20. века, први је скренуо пажњу антрополог Гер Дејзингс (Duijzings 1996, 2000), а касније се овом темом исцрпно бавила Сања Златановић, која је Летницу и посетила 2005. године, управо током празника летничке Госпе, 15. августа (Златановић 2005, 2008, 2011, у овим студијама је дата и исцрпна литература о Летници).⁶ Расељавање Хрвата из косовске општине Витина (села Летница, Шашаре, Врнез и Врнавоколо) започиње 1992, а интензивира се 1999. године. Према званичним статистичким подацима са пописа становништва Косова из 2011. године, Летница је имала укупно 267 становника, од којих се 241 изјаснио као Албанац, а 26 их је пописано као „остали“, и за њих се може претпоставити да су Хрвати, који се овим пописом не наводе посебно.

Овај прилог, међутим, приступа феномену ходочашћа у Летницу из угла антрополошке лингвистике и заснива се на теренским разговорима снимљеним током 2003. године са православним Србима у јужној косовској енклави Сиринићка жупа и у селу Витина, као и на разговорима вођеним са расељеним лицима из Косовског Поморавља и јужног Косова (2003–2012).⁷ Наративи о одласку у Летницу, који истовремено припадају антропологији мобилности и миграција, садрже неке универзалне одлике ходочашћа, као што је фиксирано календарско време (циклично време), или у неким примерима – конкретно индивидуално време (линеарно време), везано за моменат потребе или нужде у приватном животу ходочасника, затим опис путовања, одлазак до културне *хетеротопије*, која је конкретно култно место, и опис групе ходочасника на самом култном месту. Ритуални аспект ходочашћа у Летницу, као и његове локалне специфичности из угла православних ходочасника, остали су по страни јер је циљ била субјективна перцепција ходочашћа, за разлику од антрополошке анализе летничког ходочашћа коју је дала Сања Златановић 2008. године.

Теренски разговори транскрибовани су дословно, а питања истраживача

6. Сања Златановић (2008) запажа да се у дискурсу припадника српске заједнице у Косовском Поморављу, у селима Грнчар и Врбовац, Хрвати одређују као „блиски други“. Хрвати и Срби су били у веома добрим односима, међусобно су се помагали и посећивали о славама (Хрвати су такође славили крсну славу). Ипак, мешовитих бракова између Срба и Хрвата практично није било, али су брачне везе између Хрвата и Албанаца католика биле дозвољене.

7. Анализирана грађа снимљена је 2003. године у следећим насељима Сиринићке жупе: Штрпце, Севце, Врбештица, Драјковце, Горња Битиња и Готовуша, као и у насељу Витина у Косовском Поморављу. У тиму су радили Биљана Сикимић и Радивоје Младеновић (о околностима овог теренског истраживања в. Младеновић 2005, Сикимић 2012). Разговори са расељеним лицима, чија је тема, између осталог, била и Летница, снимани су у избегличким центрима 2003. године (расељена лица пореклом из насеља Неродимље и Гребно на јужном Косову, затим Церница и Клокот у Косовском Поморављу). За анализу је коришћен и један разговор снимљен 2012. године у избегличком центру у Матарушкој Бањи, са саговорником из Старог Качаника. Највећи део ове грађе снимили су Радивоје Младеновић и Биљана Сикимић. За анализу је коришћена и грађа Марије Илић, Бојане Милосављевић и Виолете Момчиловић, у целини депонована у Дигиталном архиву Балканолошког института САНУ, Београд. Поједини делови грађе били су објављени у прилозима Сикимић 2005 и Илић et al 2003. Транскрипцију разговора урадио је аутор.

дата су курзивом, у заградама. У случају да у разговорима учествује више саговорника, њихове интервенције одвајане су тиреима. Будући да су истраживачи по основној формацији лингвисти, и они често користе локални говор ради добијања што тачније дијалектолошке информације.

Време ходочашћа

Имајући у виду узраст саговорника у време вођења разговора, њихова сећања на одлазак у Летницу углавном се односе на другу половину 20. века, односно на период социјалистичке Југославије. У њиховим наративима се уочава и јака временска граница – рат на Косову 1999. године, како код људи који живе у енклавама, тако и код расељених лица.⁸

Календарско време – 15. август и Ђурђевдан

Датум одласка у Летницу на празник Велике Госпе (15. август) остао је фиксиран у памћењу саговорника у прилично удаљеној енклави – Сиринићкој жупи, 2003. године, и код расељених лица, тринаест година после расељавања. Важно је напоменути да православни саговорници користе Јулијански календар и да се празник летничке Госпе не поклапа са њиховим календарским фиксирањем Велике Госпојине (28. августа). Саговорници не знају како да тачно именују католички празник Велике Госпе, који пада 15. августа (канонски православни корелати су *Успење Богородице* или *Велика Госпојина*, који се такође не користе), и често само саопштавају тачан датум празника [1, 2, 5, 9]. У наративима се уместо именовања календарског празника именује чудотворни кип: *Света, Пресвета Богородица, Света Марија*. [2]. *Мајка Богородица, Исусова мајка, она лично*. [6], или се именује сама црква: *највише ишли у Света Марију* [10].

У Летницу се ипак одлазило и на православне празнике, као што је то Ђурђевдан [3], односно – било ког дана у случају потребе.

[1] (*А јесте ишли у ове цркве, у Летницу, према Витини има једна црква?*) Ишла сам ја. [...] Не знам како се зваше овај, петнаестог августа се иде то. (*Где?*) У Летницу. У Летницу, петнаестог августа се иде у ту цркву. Тамо иду људи, на пример, сад, ти се закунеш да оћеш да идеш тамо. [Врбештица, 2003]

[2] За Летницу се ишло четрнајстог, а петнајстог се славило, ал се тамо ноћило. (*Ког, четрнаестог, петнаестог?*) Августа. Четрнаестог августа, уочи петнаестог. Ишли смо, требали би да стигнемо поподне, заузмемо место на ливади, понесемо понеко ћебе, и овај, увече је служба, износи се Света, Пресвета Богородица, Света Марија. [Стари Качаник, 2012]

[3] (*Јел било код вас црквина да се ишло?*) Па ми смо ишли у Летничку

8. Детаљније о овој временској граници у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије в. у студији Ћирковић 2012.

цркву, ако је католичка, тамо смо ишли. (*Кад сте ишли?*) За Ђурђевдан смо ишли, празници кад иму, кад се разболи човек ми у Летничку цркву. Ја сам и сломила ногу, ја сам на штап ишла. И сам сањала ко Летничка црква ми се створила, терала сам сина, одвео ме у цркву. И стварно кад сам дошла у кућу као да ми пукла коска. – Ееее, та црква помоћна, мила мајка Божа! Мене ме два пута помогла. – Баш помага.– Мене ме помогла! [Витина, 2003]

Нове временске границе – 'опасно' путовање

Мотивација за путовање до светог места, сагледана на основу наратива саговорника, показује се као потреба за чудесним, која може да помогне тамо где традицијска медицина не може (излечење неког члана породице или неплодност). Често су били навођени и разлози одласка у светилиште за које се зна да не припада сопственој верској заједници [5, 14].

Посебна врста границе између српских косовских енклава у јужном Косову и Летнице 2003. године, када је обављен највећи део теренских истраживања, била је већ успостављена. Истражујући јужнокосовске енклаве на лицу места и у дужем временском периоду, Сања Златановић (2011а: 232–237) говори о „животу под протекторатом“, који има одлике лиминалности и нејасног стања ствари. Описујући своје некадашње животне услове, њени саговорници говоре о 'нашем' времену, за разлику од садашњице коју називају 'њиховим' (односно – албанским) временом.

Временска граница, рат у наративима се одређује изразом: *од кад се заратило; овој зарати се* [4, 5]. Важно је указати на чињеницу да се глагол *заратити се* не помиње у студији Светлане Ђирковић, посвећеној стереотипу времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије (Ђирковић 2012), јер се ова временска граница код расељених лица изражава само именицама *рат* и *бомбардовање*, који представљају тачку у времену од које почиње избеглиштво. Глаголом *заратити се* у енклавама се изражава трајно стање ратних сукоба, дакле од 1999. године до момента разговора 2003. Други начин изражавања временске границе (немогућност посете Летници) јесте временски прилог *сад* са својим дијалекатским варијанатама, који такође описује трајно стање, различито од претходног (претходно време, време пре него што се заратило, изражава се, на пример, дијалекатским временским прилогом *понапре*), а које такође почиње 1999. године и траје у време вођења разговора. За разлику од трајног стања рата у енклави [6, 7], у бројним примерима из дискурса расељених лица, временски прилог *сада* односи се на трајно стање избеглиштва (Ђирковић 2012: 122–128)

[4] У Летницу ишле, ишле, ко је зор, на пример, болно му је дете, однесе тамо, дођу, иду. Од кад се заратило – не. (*А више се не иде тамо?*) Више не. (*А шта је сад тамо?*) Сад шта знам. (*Не прича се шта је?*) Не прича се ништа, јел иду људи ел не иду, не знам. Ми не идемо. Од Штрпце, од Драјкоуце ми без Квор не идемо нигде. [Врбештица, 2003]

[5] Католичка, католичка, само народ сад, па понекад беше, овој зарати се, сваког петнаестог аугуста тамо је дан њојен. Тамо иде цела жупа, аутобуси, све живо ишле, а саг несму д-иду од Шиптари, а тамо ишли. И тамо ишли и у Свете Враче [Драјковце, 2003]

[6] Та црква је много помоћна. Али съд не смемо да идемо ми. Мајка Богородица, Исусова мајка, она лично. Ја не могу да идем у њу сад, забрањето, не мож да идемо, али ја увек ујутро њојно име поменем, прекрстим се: „Мајко мила, Божа мајко, ти напред ја по тебе.“ [Витина, 2003]

[7] А сад не идемо тамо, нека нам просте, волимо ал не можемо, да. Е сад идемо у Клокот. [Витина, 2003]

Ставови о могућем одласку у Летницу као о 'опасном' (*а сад је страшно, саг не мож д-идеш* [8]), – за разлику од некада обавезног 'тешког / напорног' путовања до истог места, поклапају се са теренским запажањима Сање Златановић из 2005. године – да Срби из околних села Врбовац и Грнчар више не одлазе у Летницу, мада су то некада чинили. Према званичним извештајима мисије ОЕБС-а за Косово (OSCE 2011), преостали Хрвати у Витини такође се осећају угрожено и зато имају ограничено кретање.⁹ Ови званични документи показују да се безбедносна ситуација у свакодневном животу Летнице није променила у односу на антрополошка запажања из 2005. године (Златановић 2008: 184).

'Напорно' путовање

Кретање кроз простор или путовање представља основни мотив у ходочашћу. Да би се постигли религијски циљеви, ходочасници морају да издрже тешкоће превазилажења својих физичких граница током ходања и прелажења великих раздаљина да би стигли на одредиште. Тешкоће претрпљене на путу често се сасвим експлицитно саопштавају: *Знаш колко то, то било мука* [8], *они ишли пешке да би се, кобајаги, мучена мајка се пати што иде боса* [10]. Саговорници описују различите степене физичког напора, који се – бар у једном, обично завршном делу путовања – своди на напорно печашење. Физички напор који помиње саговорница из удаљеног планинског насеља Севце [8] – када су две жене саме, са болесним дететом у колевци ишле пешице до Летнице – вероватно се, са једне стране, може објаснити лошим саобраћајним везама у време њене младости и, додатно, скромним материјалним стањем у време о коме говори, али и личном жртвом мајке која то мора да учини ради здравља детета.

9. О актуелном стању насеља Летница и Шашаре снимљен је 2013. године документарни филм „Уз Госпину помоћ, 15. 08. 2013“, <https://www.youtube.com/watch?v=8dO0H-DXYG0>, други део: <https://www.youtube.com/watch?v=WMi1Qr3wu04>, укупног трајања око 45'; аутори филма су Ели Лазарова Сладић и Марио Сладић, производња ХРТ 2013.

Неки саговорници су у Летницу путовали колима, али се и они сећају напорног успона од раскрснице до саме цркве, који се мора савладати пешице. [11].

[8] (*А у Летницу?*) Исто тако. Кад је заветан: – Е, мој Богу, и света Богородицо, света, знаш, молиш Бога да ти помогне и тај дан кад је идеш тамо. Иначе смо ишли пешке. Једном сам ишла сас колебку, уврзана, колебку сас моју јетрву. Знаш колко то, то било мука. (*А где сте ишли, у коју цркву?*) У Летницу. (*Одавде?*) Одавде, мајке ми рођене. (*До Летницу?*) Јес, бре. (*Па то триес километара.*) Па триес километра, али ишли смо. Дигнемо се рано, па станемо, значи, негде одморимо и јопе па. Није било понапре, значи, ако се негде преноћиш или се ставниш од никога несмо се плашили. Јер ништа нису дирали Шиптари. А сад, а сад је страшно, саг не мож д-идеш. (*И шта кажете, кад дођете тамо с колебку у Летницу, шта се онда?*) Е кад ти нешто дете, знаш, ти је болесно ил ти плаче пуно ил нешто, да помогне и тако. [Севце, 2003]

[9] Тамо иду људи, на пример, сад, ти се закунеш да оћеш да идеш тамо. (*Заветаш?*) Заветаш, е. Заветаш се. Виш, боље знаш од мене. Заветаш се, на пример, да оћеш да идеш тамо. Е сад ти, ако ти је километража дуга, како да ти кажем, овај, можда треба да препешачиш сто километра, двеста, триста, зависи која километража је. Е сад треба пешке да идеш, заветаш се да идеш пешке за ту цркву. Е сад ни једеш, нит једеш, нит пијеш, ништа, само да се заветаш да идеш и да стигнеш. Е полази, сџ не знам како, који су даље пође раније, на пример, два три дана пође раније да би стиго ујутру тај дан кад је петнаести аугуст. Завету се људи и пешачу до те цркве. А има који дођу увече, преспава ту у цркву и онда ујутру. [Врбештица, 2003]

[10] Па ишли, понапре највише ишле у Света Марију, и тој ишле пешке и боси. (*Е, збори ми за тој, не знам.*) Па они ишли пешке да би се, кобајаги, мучена мајка се пати што иде боса, ишле тај, кобајаги, ко нема деце [Драјковце, 2003]

[11] Велика је црква, све у брдо, у стену. Сад, на пример, овде смо ми на асвалт, црква се види горе, она сија као огледало. Толико је тако у брдо направљена, а тамо кола не пуштају да се иде горе. Све пешака мора да идеш. Сад, на пример, овде раскрсница, оставиш кола доле и пешака, има пе-шес километра сигурно док стигнеш до цркве горе. И она тачно осветљава ти пут кад идеш. Толико то је направљено тако. [Неродимље, 2003]

О пешачењу као уобичајеном начину доласка до Летнице сведочи и Алојз Турк (1973: 31); ово се обавезно односило на последњи део пута, од села Врбовац

или од почетка Летничке клисуре, а на колима су остајала само мала деца, стари и болесни. Ходочасници и даље долазе боси и пешице, како су то (према историјским потврдама) чинили и у 19. веку. У периоду пре Другог светског рата, „омладина Скопља и Куманова радо је пешачила преко Копиљаче у Скопској Црној Гори у Летницу. Молитвом и песмом у једној су ноћи превалили тај пут“ (Turk 1973: 11).

Ходочасници

Из корпуса наратива о поклоничком путовању у Летницу били су одабрани они који су у форми биографске приче. Сва лична сведочења на ту тему добијена су од старијих жена, што не искључује присуство мушкараца, јер је у патријархалној српској средини на јужном Косову било тешко замисливо да у време о коме се говори (друга половина 20. века), жене саме одлазе на тако дугачак пут. Може се претпоставити и то да је у оквиру ових заједница, по свему судећи, постојала аутономна женска култура, везана за лично здравље и здравље деце, у којој су жене саме доносиле одлуке, односно одлучивале о начинима лечења, у чије оквире је спадало и посећивање чудотворних места. Имајући у виду да потврде о томе да су жене ишле саме до Летнице потичу углавном из Сиринићке жупе (села Севце и Врбештица), а да као разлог одласка наводе болест детета или сведоче о личним одласцима у време свог детињства, ти се њихови одласци могу ретроактивно датирати око средине 20. века [12, 13, 14]. Савремена феминизација ходочашћа о којој детаљно пише Лидија Радуловић (Radulović 2010, 2012), посебан је феномен и не односи се на некадашње одласке жена у Летницу.¹⁰

[12] Ја сам била сас мушко дете, сас мојега сина, у Летницу, јетрва ме водила и она ишла, уврзане смо обедве колебке. То је да се чудиш, сад не би могале да га, д-однесу до, до-до ту до испод цркве, до овде наше цркве или испод село. А понапре смо ишли. И она ми умрла јетрва, Милевка се звала, сад да је жива, знаш, да те опримамо да се ти, да ти је тачно. Веруј ми да је то било тачно. (*Саме жене две иду тако са децом?*) Мајке ми рођене, ове ми очи, две жене сас малу децу, само понесемо ги, значи, веш да ги пробучемо, развржемо колебку, подојмо, немало тад хране друго само сиску да ги дадеш, своје млеко и тако, пробучемо дете, у једно ставимо, значи, кесу, непрано оно што, што дете смо повиле, друго повијемо и јопе све тако. Кад дођемо кући оперемо. [Севце, 2003]

[13] (*А понапред сте ишли у Летницу?*) Ја не, ал ишле жене, ишле жене које су, на пример разболело се, мора да иде, па ишли, од овај наше жупе. [Врбештица, 2003]

10. О партијархалним, патрилинеарним и патрилокалним породицама Срба на Косову и њиховој трансформацији као последици ратних сукова в. Zlatanović 2011.

[14] У Летницу? Ишли смо. И то с моу мајку сам ишла у летничку цркву. – А с Миодрага за што бесте? – То кад је болно неко дете или било шта. Идемо тамо, молимо се Бога, ако је, што кажу католичка црква, али молимо Бога исто ко код нас, за здравље. [Церница, 2003]

Хронологију религијски и етнички мешовитих ходочашћа у Летницу тешко је успоставити. Важно је у вези с тим указати да руски конзул у Призрену И. С. Јастребов, који је посетио Летницу 1884. или 1885. године, помиње и православне вернике који су дошли на поклоњење „где су имали прилику примити благослов ревносног бискупа Ђенца Чарева“ (Јастребов 1885: 134–135). Током прве половине 20. века, вероватно је ареал из кога су ходочасници долазили у Летницу било јужно Косово, јужна Метохија и северна Македонија до Скопља. Извесно је да су и тада, поред католика, ходочастили православни и муслимани. Антропологеограф Атанасије Урошевић (Урошевић 1934), који је истраживао Летницу негде почетком тридесетих година 20. века, као ходочаснике на дан Велике Госпе помиње „скоро цело Јањево, мноштво католика из Скопља и Урошевца, а има их чак и из Призрена, Пећи и Ђаковице. Има и православних, нарочито из оближњих горњоморавских села, који се тога дана, привучени тим веровањем, виђају у Летници, а и муслимана, међу којима је највише Цигана“ (Урошевић 1935: 161).

Осећања заједништва (односно, постојања заједнице верника у Летници) свакако је могло бити и у време о коме говоре саговорници из српских косовских енклава, али они о томе нису експлицитно говорили. Саговорница, расељено лице из Качаника, помиње ’општу радост’ (*то је била општа радост, то је било, како да вам кажем* [15]) која, истина, долази после помињања *музике* која траје целе ноћи,¹¹ али можда ипак указује и на осећање заједништва, и могла би се тумачити и у религијском кључу. Већина саговорника помиње учешће људи различитих вероисповести на ходочашћу у Летници, али је то, као у примеру саговорника из с. Гребно, у функцији афирмације чудотворне моћи самог култног места, које помаже свима без разлике (*Помаже, богами, свакому ко је отишо, и Турчину, и Србину, и Цигану, и свакому, се моли Богу и помаже* [15]). Просто набрајање људи према њиховим религијским и етничким припадностима не значи да су сви они заједно приликом посете Летници осетили и духовно јединство. У анализираном корпусу разговора вођених са Србима једнако недостају наративи о личној духовној промени која се могла догодити током посете светом месту, а која представља очекивани садржај сличних наратива у

11. О некадашњем начину прославе празника Велике Госпе у Летници уп., на пример, следеће описе: *После имало овамо у Летницу. И тамо смо ишли, у Летницу. Црква је то велика црква, само католичка. Имала црква велика. То је Богородица, то је велики сабор имао. (...) Ту је опасан народ ишо једно време. – По месец дана идев у гости. – Ту је ишло и Загреб и Сарајево, и богови отуда, цела Југославија је ту ишла. [Клокот, 2003]; То знаш која гужва, који народ да узме ту водицу и то парче од те хаљине од те Мајке Божје, да донесе кући. Ту се печу јагањци, ту се ложи, се прави роштиљ, ту се праве филије, ту, мислим, ништа се не спрема од куће. [Неродимље, 2003].*

антропологији ходочашћа. Саговорници у енклавама и избегличким центрима могу се описати као 'традиционално-обичајни верници' (Radulović 2012) који поштују православне празнике.

[15] Много је људима помагала, и за здравље и женама за оно, а верујте ми, тамо је ишло и муслимана, и католика, и Срба, све нације и националности. То је било, целе ноћи била би музика, то је била општа радост, то је било, како да вам кажем, бре, људи су унапред долазили по недељу дана из Загреба, па из Јањева ови католици за Летницу. [Стари Качаник, 2012]

[16] (*И муслимани долазе?*) Сваки. И муслимани, и католици, а у то село више су католици. Како био овај рат побегли сви католици. Само ту црква остала, има станови и лепе куће, ту те калуђерице стоје, те сестре. (*То је као манастир?*) Као манастир. Много лепо место је. Помаже, богами, свакому ко је отишо, и Турчину, и Србину, и Цигану, и свакому, се моли Богу и помаже. Има извор у цркву, лепо. [Гребно, 2003]

У књижици Алојза Турка, намењеној ходочасницима, постоји посебно поглавље посвећено ходочасницима Ромима: „Од најстаријих времена уз остале, кршћане (католике и православен) некршћане и љарамане, ходочастили су у Летницу за Велику Госпу и Роми (Цигани) са свих места Косова, Македоније и Србије. Они су поставили своје шаторе испод 'заграђа' на ливади. Тамо је било увек живо и радосно, велико шаренило, песме и плача (од бројне деце). Допутовали су многи посебним колима, а многи и пешке преко планине“ (Turk 1973). Присуство ходочасника Рома у Летници уочавају многи истраживачи (Барјактаровић 1971: 50; Вукановић 1982: 291–292, Duijzing 1996, 2000; Златановић 2008). Radisavljević Ćiparizović 2012).

Завршна разматрања

Дисконтинутет култног места маркира се јаким временским границама ,као што су то ратови. Гер Дејзингс (Duijzings 1996: 149) пише о новим државним границама, насталим као последица ратова из деведесетих година 20. века, када је новоуспостављена граница између тадашње Југославије и Македоније спречила ходочаснике из Летнице да традиционално, сваког јула, пешке одлазе до католичког светилишта у Скопљу. Слична је ситуација била током Другог светског рата, када је Летница била под бугарском окупацијом, а Косово под италијанском. Алојз Турк сведочи да косовски Роми тада нису могли да стигну у Летницу, па су се окупили у дворишту католичке цркве у Урошевцу и тамо обавили своје ритуале (Turk 1973: 71–72)

Посебна врста границе између српских косовских енклава на јужном Косову и Летнице била је 2003. године, када је обављен највећи део теренских истраживања, већ успостављена. Искизи саговорника о немогућности одласка у традиционално култно место могли би бити један од елемената који би помогао у

дефинисању 'енклаве' на Косову, што је теоријски проблем којим се интензивно баве антрополози у Србији (Златановић 2011, 2011а, 2013; Nedeljković 2011).

Континуитет ходочашћа једне групе ходочасника (оних који су у светилиште одлазили ради личног здравља, или здравља неког члана породице) био је насилно прекинут почетком 21. века, у време када су истраживања обављана. Само неколико година касније Сања Златановић (2005) уочава лагану ревитализацију Летнице као култног места, коју су расељени косовски Хрвати почели поново да посећују. Када су у питању исељени Хрвати који данас долазе у Летницу, тешко је проценити где је граница између ходочашћа и сентименталног/носталгичног путовања, као и између религије и политике.

Захваљујући бројним вестима постављеним на интернет, показало се да Летница већ крајем прве деценије 21. века заиста постаје место масовног ходочашћа, које сваке године посећују војници КФОР-а и ходочасници из других земаља у региону.¹² Тако, резултат овог поклоничког путовања данас постаје близак Тарнеровом концепту *communitas*-а: стални учесници ходочашћа постали су војници КФОР (Kosovo Force), који припадају другим културним круговима, већ имају искуство 'заједништва у вери' и сензибилисани су да о том свом искуству говоре.

Према кратком документарном филму „Косовске снаге учествовале у ходочашћу цркви Црне Госпе на дан Успења Богородице“, снимљеном у Летници 15. 08. 2010),¹³ војници су на ходочашће кренули преко планине Карадаг (Скопска Црна Гора). Један интервјуисани амерички војник сматра да се прилика да посети цркву Црне Госпе (*Black Madonna*) пружа једном у животу, а да је то истовремено и прилика да осети културу људи из овог региона. У новинарском коментару се даље истиче да су уз хиљаде европских ходочасника и учествовале и стотине војника (америчких, аустријских, хрватских, француских, немачких, италијанских и португалских), и „имале ретку прилику да виде цркву у којој је Мајка Тереза примила позив да служи сиромашнима“,¹⁴ те да је „дан Успења јединствени дан на Косову када људи са Балкана заборављају на међусобне разлике да би се ујединили и молили за благослов Богородице.“¹⁵ Ауторство овог видео-прилога потписује службеница америчке војске задужена за односе са јавношћу.

Службеници америчке војске снимили су још један кратак прилог о ходочашћу у Летницу годину дана раније – 2009. И овај прилог је доступан преко

12. У овом смислу значајна су истраживање Агнешке Халембе о култу Девине Марије који олакшава успостављање транснационалних мрежа, али и инструментализацију у оквиру различитих националних идеологија, на примеру ходочашћа у Међугорје (Halemba 2011).

13. „Kosovo Forces participated in a pilgrimage to the Church of Black Madonna held on the Day of Assumption“; филм је на енглеском језику, трајање снимка: 1'17". (<https://www.youtube.com/watch?v=EMILNVFr87M>).

14. У енглеском оригиналу: „Alongside the thousands of European pilgrims, hundreds of American, Austrian, Croatian, French, German, Italian and Portuguese soldiers participated in a rare opportunity to see the church where Mother Theresa had her calling to serve the poor“.

15. У енглеском оригиналу: „The Day of Assumption is the unique day in Kosovo as people of the Balkans forget their differences to unite and pray to the bless of Mother Mary.“

интернета, под насловом „Видео мировних снага: ходочашће Црној Госпи“.¹⁶ У својим коментарима, интервјуисани амерички војници говоре да је Летница такође црква мајке Терезе, да они знају ко је Мајка Тереза из Калкуте, која је у Летници добила позив од Бога. Колико је војницима било значајно ходочашће у Летницу илуструје чин истовременог крштења тројице војника, који се такође види на снимку. Сви интервјуисани војници говорили су о духу заједништва ходочасника, дакле – управо у смислу Тарнеровог *communitas*-а. Дрвени кип Богородице (у том тренутку – без одеће) дотичу руком снимљени цивилни ходочасници, затим пољубе своју руку, прекрсте се и пољубе кип у колено.

Релативно локалног типа летнички маријански култ добија универзалну димензију рецентним трансформисањем у култ „црне Богородице“, снажно подржан актуелним култом мајке Терезе, чија се слика данас налази на зиду летничке цркве, десно од олтара.

Претходни истраживачи не помињу култ „црне Госпе“, онако како се сада Летница помиње на бројним интернет сајтовима, па и на популарној и за широку публику веома утицајној Википедији.¹⁷ Управо о „чудотворном кипу Црне Госпе или Госпе летничке“ говори и летнички жупник Кристе Ђерђи у једном документарном филму.¹⁸

У старијим изворима нема помена Црне Госпе: њу не помиње католички свештеник Алојз Турк, који је 1973. године написао пригодну публикацију за вернике, не помиње је ни антрополог Гер Дејзингс (који је своја теренска истраживања Летнице обављао 1991, 1992. и 1994. године), као ни Сања Златановић (која је у Летници била 2005. године). Осим чињенице да је кип направљен од дрвета у природној боји, може се помислити и на преосмишљавање географског назива летничке Госпе *црнагорске* (према орониму *Скопска Црна Гора*, где се светилиште налази) у *црну* Госпу, што је омогућило њено укључивање у систем веома распрострањеног омиљеног католичког култа црних Богородица.

Летница од локалног култа постаје супралокални култ после политичких промена деведестих година 20. века, а посебно после 1999. године; она је то сада за одсељене летничке Хрвате, али је (бар у време истраживања српских косовских енклава 2003. године) била недостижна хетеротопија за некадашње ходочаснике у тим енклавама и за, вероватно дефинитивно, расељена лица.

Литература

Albera, D., Couroucli, M. (eds.) 2009. *Religions traversées; Lieux saints partagés entre chrétiens, musulmans et juifs en Méditerranée*, Arles: Actes Sud.

Барјактаровић, М. 1971. Јањево (историски развитак антропогеографске и

16. „Peacekeeper video: Black Madonna Pilgrimage“; филм је на енглеском језику, трајање снимка: 3’29” (<https://www.youtube.com/watch?v=37FxwvDXgas>).

17. http://en.wikipedia.org/wiki/Black_Madonna.

18. <https://www.youtube.com/watch?v=8dO0H-DXYG0>

- етнолошке карактеристике), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena* 45, Zagreb: JAZU, 31–55.
- Bartl, P. 2006. Geistliche Visitationsberichte als Quellen zur albanischen Volks- und Kirchengeschichte Die Erzdiözese Skopje, *Die Albaner in der Republik Makedonien. Fakten, Analysen, Meinungen zur interethnischen Koexistenz* (T. Kahl, I. Maksuti, A. Ramaj, Hg.) Wien: Wiener Osteuropastudien 23, 21–37.
- Bowman, G. 2010. Orthodox-Muslim Interactions at ‘Mixed Shrines’ in Macedonia, *Eastern Christians in Anthropological Perspective* (C. Hann, H. Goltz, eds), Berkeley: University of California Press, 163–183.
- Belaj, M., Urem, S. 2010. Pirovačke kapelice i poklonici: mjesta interakcije, sjećanja i identifikacije, *Studia ethnologica croatica* 22, Zagreb, 255–282.
- Božović, R. 2010. Monastery Ostrog. Above the ecumenism, *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism* (D. Radisavljević Ćiparizović, ed.), Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 151–154.
- Collins-Kreiner, N. 2010. The geography of pilgrimage and turism: transformations and implications for applied geography, *Applied geography* 30, 153–164.
- Collins-Kreiner, N. 2010a. Researching pilgrimage. Continuity and transformations, *Annals of tourism research* 37/2, 440–456.
- Cvitković, I. 2010. Sociological scripts on pilgrimage, *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism* (D. Radisavljević Ćiparizović, ed.), Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 23–31.
- Ћирковић, С. 2012. *Стереотип времена у дискурсу расељених лица са Косова и Метохије*, Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Dorondel, S. 2002. Orthodoxy, nationalism, and local identities: a Romanian case study, *Ethnologia Balkanica* 6, 117–144.
- Duijzings, G. 1996. The exodus of Letnica – Croatian refugees from Kosovo in western Slavonia. A chronicle, *War, Exile, and Everyday Life. Cultural Perspectives* (R. Jambrešić Kirin, M. Povrzanović, eds), Zagreb: Institute for Ethnology and Folklore Research, 147–170.
- Duijzings, G. 2000. *Religion and the Politics of Identity in Kosovo*, London.
- Eade, J., Sallnow, M. J. (eds) 1991. *Contesting the sacred: The anthropology of Christian pilgrimage*, New York.
- Galbraith, M. 2000. On the road to Czestochowa: rethoric and experience on a Polish pilgrimage, *Anthropological Quarterly* 73/2, 61–73.
- Halemba, A. 2011. National, transnational or cosmopolitan heroine? The Virgin Mary’s apparitions in contemporary Europe, *Ethnic and Racial Studies* 34/3, 454–470.
- Hayden, R. 2002. Antagonistic Tolerance: Competitive Sharing of Religious Sites in South Asia and the Balkans, *Current Anthropology* 43/2, 205–231.
- Илић, М. et al. 2003. Култна места Косова и Метохије, *Баштина* 15, Лепосавић, 153–174.
- Јастребов, И. С. 1885. Нешто о Горњој Морави, *Гласник Српског ученог друштва* 60, Београд, 123–135.
- Jurkovich, J. M., Gesler, W. M. 1997. Medjugorje: finding peace at the heart of

- conflict, *The Geographical Review* 87/4, New York, 447–467.
- Karamihova, M. 2010. Bulgarian tourism to a holy shrine in Greece (a case study of tours to Meteora monasteries), *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism* (D. Radisavljević Ćiparizović, ed.), Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 95–108.
- Koneska, E. 2013. Shared shrines in Macedonia, *Forum folkloristika* 2, https://eefc.org/folkloristika_2-2.shtml.
- Krstić, D. 2010. A contribution to the typology of cult places of the Balkans, 129–*Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism* (D. Radisavljević Ćiparizović, ed.), Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 129–140.
- Margry, P. J., ed. 2008. *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Mazumdar, S. 2005. Religious place attachment, squatting, and „qualitative“ research: A commentary, *Journal of Environmental Psychology* 25, 87–95.
- Младеновић, Р. 2005. Дијалектолошко истраживање Сиринића, *Живот у енклави* (Б.Сикимић, ур.), *Лицеум* 9, Крагујевац, 167–192.
- Morinis, A. (ed.) 1992. *Sacred Journeys: The anthropology of pilgrimage*, Westport: Greenwood.
- Nedeljković, S. 2008. Problemi primene antropologije: Antropološko istraživanje savremene kulture na KiM, *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (S. Nedeljković, ur.), Kruševac: Baštunik, 19–73.
- OSCE 2011. *The Kosovo Croats in Viti/Vitina Municipality: A Vulnerable Community*, Organization for Security and Co-operation in Europe. Mission in Kosovo, <http://www.osce.org/kosovo/83789>
- Pieper, J., Van Uden, M. H. F. 1994. Lourdes: A place of religious transformations?, *International Journal for the Psychology of Religion* 4/2, 91–104.
- Radisavljević Ćiparizović, D. 2009. Some characteristics of pilgrims in Serbia: motives and meanings of pilgrimages, *Revitalization of religion – theoretical and comparative approaches* (D. Gavrilović, ed.), Niš: Yugoslav society for the scientific study of religion, 102–110.
- Radisavljević Ćiparizović, D. (ed.) 2010. *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism*, Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije.
- Radisavljević Ćiparizović, D. 2010a. Mixed pilgrimages in Serbia: question of communitas and pilgrim's identity, *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism* (D. Radisavljević Ćiparizović, ed.), Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 155–165.
- Radisavljević Ćiparizović, D. 2011. Pilgrimage in empirical perspective: pilgrim's attitudes towards church and folk religiosity and superstition in Serbia, Orthodoxy from an empirical perspective (M. Blagojević, D. Todorović, eds.), Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije, 127–137.
- Radisavljević Ćiparizović, D. 2012. Religioznost hodočasnika u Srbiji: studija slučaja tri svetlišta, *Filozofija i društvo* XXIII/1, 53–68.
- Radulović, L. 2010. Feminizacija hodočašća u kontekstu revitalizacije religije u Srbiji, *Antropologija* 10/3, 39–48.
- Radulović, L. 2012. *Religija ovde i sada. Revitalizacija religije u Srbiji*, Beograd:

- Srpski genealoški centar.
- Scott, R. 2010. *Miracle cures: Saints, pilgrimage, and the healing powers of belief*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Сикимић, Б. 2005. Латинско Косово, *В поискaх „западног“ на Балканах*, Предварительные материалы, (И. Седакова, Т. Цивьян, ур.), Балканские чтения 8, Москва: Институт славяноведения, 157–162.
- Sikimić, B. 2008. Crkvine severnog Kosova 2001: u traganju za istraživačkom metodom, in: *Savremena kultura Srba na Kosovu i Metohiji* (S. Nedeljković, ur.), Kruševac: Vaštinik, 131–146.
- Сикимић, Б. 2012. Тимски теренски рад Балканолошког института САНУ. Развој истраживачких циљева и метода, *Теренска истраживања – поетика сусрета* (М. Ивановић Баришић, ур.), Београд: Етнографски институт САНУ, 2012, 167–198.
- Stoddard, R. H., Morinis, A. 1997. *Sacred places, sacred spaces, the geography of pilgrimage*, Louisiana: Baton Rouge, LA: Geoscience Publications, Louisiana State University.
- Šiljković, Ž., Glamuzina, M. 2004. Janjevo and Janjevci, from Kosovo to Zagreb, *Geoadria* 9/1, Zadar, 89–109.
- Timothy, D. J., Olsen, D. H. 2006. *Tourism, religion and spiritual journeys*, London: Routledge.
- Turner, V. 1973. The center out there: pilgrim's goal, *History of Religions* 12/3, 191–230.
- Turner, V. 1974. *Dramas, fields and metaphors: symbolic action in human society*, Ithaca: Cornell University Press.
- Turner, V., Turner, E. 1978. *Image and Pilgrimage in Christian Culture: Anthropological Perspectives*. New York: Columbia University Press.
- Turk, A. 1973. *Letnica: marijansko hodočasničko svetište – ekumenski centar na Kosovu: Majka božja crnogorska Letnička gospa*, Beograd.
- Урошевић, А. 1934. Каголичка жупа Црна Гора у јужној Србији, *Гласник Скопског научног друштва* 13, Скопље, 159–170.
- Urošević, A. 1956. Iz života katoličkih građana Janjeva, Letnice, Novog Brda i Trepče u XVI veku, *Glasnik muzeja Kosova i Metohije* 1, Priština, 239–243.
- Васева, В. 2000. „Мария Радна“ – поклонническо место на банатските българи, *Етнографски проблеми на народната култура* 6, София, 71–123.
- Вукановић, Т. 1983. Роми (Цигани) у Југославији, Врање: Штампариија „Нова Југославија“.
- Vukanović, T. 1986. *Srbi na Kosovu II*, Vranje: Nova Jugoslavija.
- Вълчинова, Г. 1999. „Знеполски похвали“, локална религија и идентичност в западна България, София: Акад. издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Златановић, С. 2005. Картина Запада в анклавe, *В поискaх „западног“ на Балканах*. Предварительные материалы (И. Седакова, Т. Цивьян, ур.), Балканские чтения 8, Москва: Институт славяноведения, 162–166.
- Златановић, С. 2008. Летница: слика превазилажења религијских граница и њени остаци, *Слике културе некад и сад* (З. Дивац, ур.), Зборник Етнографског института САНУ 24, Београд: Етнографски институт САНУ, 197–191.

- Златановић, С. 2011. Дискурзивно обликовање других, српска заједница југоисточног Косова у послератном контексту, *Гласник Етнографског института САНУ* LIX/2, Београд, 79–99.
- Zlatanović, S. 2011a. Family in the post-war context: the Serbian community of Southeast Kosovo, *Ethnologia balkanica* 15, 227–250.
- Златановић, С. 2013. Српска заједница у Гњилану: дискурс носталгије урбане енклаве, *Гласник Етнографског института САНУ* LXI/2, Београд, 67–82.

Biljana Sikimić

Sacred Journeys: Letnica in Kosovo

From the anthropological linguistics perspective this paper tries to trace the transformations of pilgrimage to the Roman Catholic shrine in Letnica (Kosovo), in the Day of Assumption over the course of the previous century. The analysis is based on the fieldwork data collected in the Serb Kosovo enclaves and refugee centers in 2003. Contemporary internet data on Letnica shrine and documentary video material containing interviews with pilgrims, were also used as reliable data on subjective perception of the shrine. Serb oral testimonies on their personal ways of travelling and reasons for pilgrimage to Letnica were combined with historical and anthropological data.

Key words:

pilgrimage,
sacred journey,
Letnica,
enclave,
communitas